

Савчук Віктор (Кам'янець-Подільський)

908(477+(470+571))»1920/1939»

УКРАЇНСЬКЕ ТА РОСІЙСЬКЕ КРАЄЗНАВСТВО 1920–1930-х рр.: ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ ТА РОЗВИТКУ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ

У статті автор дає порівняння українського і російського краєзнавства 20-30-х рр. ХХ ст. Зазначає, що воно мало як спільні, так і відмінні риси. Ця обставина не досить відбита в історіографії краєзнавчого руху, з якого лише у добу незалежності України захищено близько тридцяти кандидатських і докторських дисертацій, проведено в Україні більше п'ятисот міжнародних, регіональних науково-краєзнавчих конференцій.

Ключові слова: краєзнавство, конференції, симпозиуми, наукові праці, національна ідентичність, товариства, історико-культурна спадщина.

Краєзнавство України пройшло складний шлях свого розвитку. Його історія — це історія боротьби патріотичних сил із збереження життєстверджуючих початків, цінностей, які консолідують націю. Невипадково за роки незалежності краєзнавство України продемонструвало свої широкі можливості у вивченні малодосліджених проблем історії, збереженні пам'яток культури, роботі з повернення з небуття тисяч імен діячів культури, істориків, вчителів, які постраждали в період сталінських репресій. Результати цих досліджень були продемонстровані на більш ніж 500 міжнародних, загальноукраїнських, регіональних і обласних науково-краєзнавчих конференціях, симпозиумах, «круглих столах» і опубліковані в наукових збірках. Конференції, матеріали збірок, праці краєзнавців, за образним висловом академіка НАН України голови Національної Спілки краєзнавців П.Т.Тронька, «складають величезну енциклопедію, літопис «малої» історії, знань місцевої географії, природи, які з врахуванням регіонального бачення і об'єктивності заповнюють багато «білих лакун», невідомими досі подіями і фактами давньої історії України¹.

Варто зазначити, що дослідники культури новітньої історії України часто звертаються до історії краєзнавства. Лише за роки незалежності з цієї проблематики захищено близько 30 кандидатських і докторських дисертацій, написано десятки монографій, сотні статей. Та все ж, ця проблема постійно відкриває все нові і нові грані, надає цікаві й оригінальні сюжети. Серед них важливе місце посідають 20–30 рр. ХХ ст., в період яких краєзнавство як наука отримала і бурхливий розвиток, і відбувся повний розгром його в період політичних репресій. Важливо підкреслити, що

дослідники культурологічного аспекту краєзнавства по-різному оцінюють період 20–30 рр. ХХ ст. Академік НАН П.Т.Тронько, наприклад, оцінює його як «злет краєзнавства», «золотий період краєзнавства»².

Такої ж позиції дотримується і академік РАН С.О.Шмідт. Він визначає цей час як «золоте десятиліття радянського краєзнавства», мотивуючи свою позицію тим, що в 20-х рр. воно сприймалося як «одне з характерних явищ радянській Росії», визнавалося масовим історико-культурним явищем, про його важливість вказувалося в резолюціях з'їздів Рад, а краєзнавчі товариства характеризувалися як «органи самопізнання країни»³.

Протилежну оцінку дають багато молодих учених, зокрема В.І.Очеретянко. Закликаючи не ідеалізувати краєзнавчий рух 20-х років, він підкреслює, що в цілому краєзнавчий рух не виправдав покладених на нього історичних завдань, які витікали з політики коренізації, метою якої було національно-культурне відродження. Це стосується і реалізації ідеї Горького з підготовки історії фабрик і заводів, відсутність належної результативності в русі за збереження пам'ятників історії і культури. Цей дослідник стверджує, що період 20–30-х років був не тільки періодом не підйому українського краєзнавства, але і в деякій мірі загальмував серйозні наукові дослідження рідного краю. Нав'язування марксистко-ленінської методології, підміна наукових підходів примітивними схемами, спроби зосередити краєзнавство на вирішенні суто економічних проблем того часу, ліквідація закладених в дожовтневий період науково-дослідних і громадських організацій, постійне переслідування, а то й усунення від роботи передових учених досить негативно вплинуло на подальший розвиток краєзнавчих досліджень⁴.

Більш помірними поглядами вирізняються В.В.Ченцов⁵, О.А.Удод. Зокрема О.А.Удод аналізує вклад інституцій Всеукраїнської академії наук в розгортання історико-краєзнавчих досліджень, зокрема таких як: комісії краєзнавства Київської, Слобожанської, Одеської, комісії порайонного дослідження України. Одночасно з цим він підкреслює, що краєзнавство початку 30-х років вже не могло грати важливу роль в суспільному житті України, впливати на дослідження регіональних проблем⁶.

Серед дослідників, які дотримуються аналогічної точки зору, можна виділити Л.Л. Бабенко, яка торкнулася цієї проблеми при вивченні ролі інтелігенції України. Проте відсутність достатньої кількості джерел не дозволила дослідниці зробити досить глибокі і об'єктивні висновки⁷.

Роль краєзнавства розглядалася у ряді дисертаційних досліджень. Так, І.В.Верба в роботі «Розвиток історичного краєзнавства на Полтавщині в 20–30-х рр.» відзначив зв'язок Українського комітету краєзнавства з краєзнавчими центрами цього регіону. О.М.Богдашина в праці «Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії Української культури ім. Д.І.Багалія

(1921–1934 рр.)» описує участь співробітників кафедри в підготовці I Всеукраїнської конференції з краєзнавства. Зокрема, наголошується, що Першою Всеукраїнською конференцією були прийняті такі пропозиції етнологічно-краєзнавчої секції цієї кафедри, як: необхідність комплексного вивчення продуктивних сил України, розширення мережі краєзнавчих центрів з метою пролетаризації науки. Все ж автор дещо поспішно робить висновок про те, що на базі секції був створений Український комітет краєзнавства (УКК). Як відомо, до складу комітету увійшли лише два її співробітники — А.В.Ветухов, П.Г.Ковалівський. Робота органу комітету — журналу «Краєзнавство» з розвитку краєзнавства в Україні стала предметом досліджень В.В.Бездрабко.

Очевидно, всі ці погляди мають право на існування. З одного боку, краєзнавство в 20-х роках насправді пустило потужне коріння в суспільне життя. Воно звертало увагу на гострі проблеми дослідження історії, на збереження історико-культурної спадщини, розвиток народних традицій. Його характерною відмінністю було ще й те, що воно мало глибоке наукове підґрунтя. Серед організаторів краєзнавчих центрів були відомі в Україні учені: Д.І.Багалій, М.С.Грушевський, П.А.Тутковський, М.І.Яворський, А.П.Новицький, А.М.Лобода, С.С.Дложевський, Ф.І.Шміт, А.Ю.Кримський, В.І.Вернадський, С.О.Єфремов, К.Й.Студінський, М.Є.Слабченко, В.М.Перетц, В.О.Геринович та інші. З іншого боку — всі інститути ВУАН активно співпрацювали з добровільними позаштатними кореспондентами. Так, в Комісії з вивчення Правобережної України було більше 150 добровільних помічників, в Кабінетах національних меншин — близько 200, а Етнографічна комісія в 1929 році мала близько 2000 кореспондентів⁸.

Не менш цікаві праці, в яких досліджувалася діяльність Українського комітету краєзнавства (УКК), який в середині 20-х років сформувався на хвилі загального підйому руху з дослідження рідного краю. Відзначимо, що першими біографами вищезазначеного комітету були його члени, які в різних періодичних виданнях того періоду виступали з інформаційними проблематичними статтями, зокрема О.Лазаріс, К.Дубняк, П.Ковалівський, М.Криворотченко⁹. Окремі згадки про Комітет були і в 50-х — на початку 60-х років у зв'язку з розгортанням роботи з підготовки багатотомної історії міст і сіл.

В кінці 80-х років одним з перших почав вивчати діяльність Українського комітету краєзнавства відомий історик Ю.З.Данилюк. На IV Республіканській науковій конференції з історичного краєзнавства в 1989 році він зупинився на загальних результатах діяльності вищезазначеного комітету. Безумовно, на глибині висновків ученого позначилася відсутність достатньої кількості джерел¹⁰. Проте це дослідження відкрило нову проблематику в наукових пошуках. У період незалежності України Ю.З.Данилюк знову

повертається до питання вивчення діяльності УКК. У збірці «Історія України: маловідомі імена, події, факти» друкує статтю «Український комітет краєзнавства: склад та діяльність», де роботу УКК розкриває через життєві долі найактивніших його членів, зокрема М.І.Яворського як голови комітету, М.І.Криворотченка — відповідального секретаря, В.О.Гериновича — ученого-краєзнавця з Кам'янця-Подільського, А.А.Янати — ученого-біолога. Приведені в статті факти значно збагачують уявлення про участь УКК в підготовці краєзнавчих кадрів, взаємозв'язках з аналогічними органами інших республік, репресії проти членів комітету середини 30-х років ХХ ст.¹¹.

До вивчення краєзнавства 20–30-х років звертався в своїх працях і академік НАН України П.Т.Тронько. Зокрема, в доповіді на урочистому пленумі Правління Всеукраїнської спілки краєзнавців в Харкові 28–29 червня 1996 року, присвяченого 70-літтю Українського комітету краєзнавців, відзначаючи роль УКК в розгортанні краєзнавства 20-х років, він підкреслив, що значення комітету у формуванні наукових принципів дослідницької діяльності громадських краєзнавчих центрів в першу чергу полягає в тому, що він зумів залучити до роботи таких відомих в Україні учених, як: Д.І.Багалій, А.А.Яната, С.В.Рудницький, П.Г.Ковалівський, А.В.Ветухов, В.О.Геринович, К.В.Дубняк, М.І.Яворський. Їх активність послужила поштовхом до появи краєзнавчих структур і систематизації краєзнавчих досліджень¹².

Слід підкреслити, що українське краєзнавство мало свої характерні відмінності від російського. По-перше, загальнонаціонального звучання воно набуло в період Української революції; по-друге, краєзнавство України формувалося спочатку під потужним пресом антиукраїнської політики, а надалі — в атмосфері постійного недовір'я більшовицькій владі, яка вішала йому ярлики «націоналізму», «патріархальщини», «аполітичності», по-третє, на відміну від російського, краєзнавство України не отримувало державних асигнувань, а існувало на кошти його організаторів і меценатів, по-четверте, українське краєзнавство як загальнонаціональна субстанція формувалося в умовах гострого протистояння 1917–1920 рр. Звідси перед ним у першу чергу гостро постало питання збереження національно-культурної спадщини в період військового лихоліття. І останнє, краєзнавство України через історичну специфіку не було єдиним організмом, воно складалося з різних шкіл і, на жаль, їх ідеологи і ініціатори дуже часто через амбітність створювали непотрібну конкуренцію, напруженість в стосунках, що уміло використала влада в період політичних репресій.

Відзначимо, що вже з перших кроків становлення радянської влади в Україні державні і політичні структури стосовно до краєзнавства проводять політику подвійних стандартів. На початку 20-х років це політика виявлялася в процесі радянзації українського суспільства. З одного боку, державні

структури декларували принцип рівноправ'я в діяльності громадських організацій, а з іншого боку — створювали перешкоди для діяльності краєзнавчих ланок, які виникли в дореволюційний час.

Історія Українського комітету краєзнавства як історія краєзнавчого руху в цілому переконливо свідчить, що ці структури не могли існувати в політичній атмосфері того часу. На початку 20-х років яскраво видимим є негативне ставлення структур влади до організацій і установ, діяльність яких базувалася і на національних пріоритетах. Про це свідчать спроби влади підпорядкувати своєму політичному впливу Українську академію наук. Під виглядом демократизації, наближення до державних завдань, економічного і ідеологічного життя, посилення виховання кадрів комуністичних на ВУАН в середині 20-х років здійснюється політичний тиск. Їй висувують звинувачення як «вогнищу буржуазної української культури». Такий тиск здійснювався також і на різні краєзнавчі організації, особливо ті, які виникли в 1917–1920 роках. Їх намагалися розформувати, влаштовуючи багаточисленні перереєстрації. Виявлялося недовір'я і до наукових центрів, які виникли на початку 20-х років. Їх кількість так само намагалися обмежити. Так, на засіданні Комісії, організованої Наркоматом освіти для розгляду штатів наукових установ, 1 вересня 1924 року підкреслювалося, що в Україні існує близько 50 наукових товариств, але підтримку субсидіями можна зробити лише при зменшенні їх кількості до 20. Переслідуванню, політичному шельмуванню піддаються старі професорські кадри, які створювали фундамент наукового краєзнавства і були відомі в Україні і за її межами.

На середину 20-х років підходи державних структур до організації краєзнавства зазнали зміни. Підтримувалися ті краєзнавчі структури, які в своїй діяльності відходили від дослідження національно-культурних аспектів і в основу роботи ставили «виробничий принцип». Підтвердженням цьому стала підготовка Першого Всеукраїнського З'їзду з краєзнавства, ідею проведення якого висунув відомий учений-краєзнавець, завідувач кафедри Харківського ІНО Д.К.Зеленін. У 1923 році він звернувся до Народного комісаріату освіти України з листом, в якому запропонував провести такий з'їзд, мотивуючи тим, що в Російській Федерації до цього часу вже пройшли Всеросійські і регіональні конференції. Пройшло майже 2 роки, а ідея ученого так і не була реалізована. З 15 напрямів, які він запропонував обговорити на з'їзді, державні структури виділили лише один — дослідження виробничих сил.

Як відомо, перша Всеукраїнська конференція з краєзнавства відбулася 28–31 травня 1925 року, але з іншою тематикою. Її підготовка і підсумки показали настороженість тодішньої влади до подібного роду заходів, свідченням цього стала незначна кількість учасників конференції — більше 100.

Звідси це засідання конституювало себе не з'їздом, а конференцією. До вибраного Українського комітету краєзнавства увійшли не відомі краєзнавці, а представники таких установ: Народного комісаріату освіти, ЦК комсомолу, Інституту географії і так далі. Цей метод представництва від центральних організацій показав бажання властей звузити діяльність цього органу. І такі сподівання виправдалися. Так, член комітету К.В.Дубняк 21 липня 1926 року в газеті «Известия» опублікував статтю «Нові шляхи краєзнавчої роботи», в якій пропонував в краєзнавчій роботі дотримуватися виробничого принципу, перепідпорядкувати керівництво краєзнавчим рухом Держплану¹³. З ідеями, запропонованими в цій статті, не погодився голова ЦБК Росії (центрального бюро краєзнавства) академік С.Ф.Ольденбург. У відповідь на статтю К.В.Дубняка в цій же газеті він в різкій формі виступив проти підміни пріоритетів в краєзнавстві.

Інший член Українського комітету краєзнавства Д.Зайцев, продовжуючи захищати ідеї виробничого краєзнавства, стверджував, що простою формою краєзнавчої роботи є спостереження. Він радив уважно придивлятися до селянина, який має бджоли, спостерігати за станом озимини, організовувати дослідження вологості ґрунтів. Цим так само на його думку мають займатися і наукові організації краєзнавства¹⁴.

Паралельно з цим державні і політичні структури створюють радянські організації, дослідницькі організації, завданням яких було вивчення історії «боротьби пролетаріату України і його Комуністичної партії». Першою була створена комісія з історії української революції і Комуністичної партії (Істпарт)¹⁵. У 1925 році в Україні вже діяло 20 місцевих істпартвідділів в Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Миколаєві, Луганську, Запоріжжі, Полтаві, Чернігові, Вінниці, Єлизаветграді, Донецьку, Херсоні, Конотопі, Кам'янці-Подільському та ін.¹⁶

Кардинальні зміни в підході до організації краєзнавчого руху в Україні спостерігаються в кінці 20-х років. Цей часовий рубіж засвідчив, що період ліберального ставлення і терпимості до краєзнавчого руху закінчився. Владні структури починають здійснювати неприкритий тиск, в першу чергу, на науковців Всеукраїнської академії наук, які були рушійною силою краєзнавства. У березні 1927 року ЦК КП(б)У приймає рішення про реорганізацію ВУАН. Головною метою реорганізації було витіснення з академії тих працівників, які були виховані у дусі ідей національно-культурного розвитку. У цих рішеннях практично до нуля зводилася діяльність різних комісій, довкола яких об'єднувалися сотні аматорів-краєзнавців з регіонів. Шляхом цькування окремих членів ВУАН створюється вакуум довкола установ академії, більшість з яких в 1930 році реорганізується. Довше за всіх в системі ВУАН проіснувала кафедра історії української культури, яку очолював академік Д.І.Багалій. Вона була перетворена в

науково-дослідний інститут, який після смерті цього відомого ученого в 1934 році був ліквідований.

Поступово ліквідовуються і самодіяльні краєзнавчі структури в регіонах. Владу не влаштувало навіть те, що більшість з них прийняла нові правила гри і зосередило свою діяльність на принципах соціалістичного будівництва. У 1932 році припиняє роботу і Український комітет краєзнавства. Не врятувало краєзнавчий рух і вивчення історії фабрик і заводів. На деякий час призупинилася агонія краєзнавства у зв'язку із створенням «Історії громадянської війни».

На противагу самодіяльності краєзнавчих структур, їх демократичності, влада ініціює створення принципово нових організацій, таких, як товариство краєзнавців-марксистів. Проте надумане заполітизування не оживило краєзнавство, а навпаки, привело його до повного організаційного занепаду.

На жаль, аналогічні процеси в історичному краєзнавстві протікали і в Росії, де воно також поступово витіснялося виробничим краєзнавством. Впродовж 1927–1930-х років в Росії від керівництва краєзнавчими процесами були усунені старі кадри Центрального бюро краєзнавства (ЦБК). У 1929 році припинено видання журналу «Краєзнавство» і «Вістей ЦБК». Новий щомісячник «Радянське краєзнавство», який почав виходити в 1930 році, щоб догодити владі, став органом рішучої боротьби з «махровим буржуазним краєзнавством». Почалася скажена критика неугодної історичної і соціально-економічної літератури, цькування авторів. До краєзнавців «чорносотенців, шовіністів, мракобісів» був зарахований навіть дослідник Усурійського краю В.К.Арсеньєв. Влада пішла на те, що в методологію краєзнавства почала вводити принципи партійності, класової спрямованості, плановості, залучали краєзнавців в здійснення індустріалізації, розвиток виробничих сил аграрного сектору. Методика впливу на краєзнавчі кадри була схожа з інструментарієм українських репресантів: критика, шельмування, чищення, арешти. Фізичним репресіям були піддані відомі дослідники Н.П.Анциферов, С.В.Бахрушин, І.М.Гревс, М.І.Смірнов та інші¹⁷.

У середині 30-х років в деяких регіонах України, які мали досвід організації історико-краєзнавчих товариств приймаються заходи щодо реанімації краєзнавчого руху. Так, наприклад, 11 квітня 1936 року бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У приймає рішення «Про роботу краєзнавчого товариства і про заходи щодо широкого розвитку самодіяльного краєзнавчого руху в області». Прийняте рішення акцентувало увагу на швидкому створенні цієї структури. Були поставлені конкретні завдання виконавцям, особливо облплану, обкому комсомолу, обласному відділу народної освіти. Проте це рішення не було виконане, і краєзнавче товариство так і не приступило до роботи.

Середина 30-х років була найбільш трагічна для краєзнавчого руху України. Саме в цей час сотні його організаторів у всіх регіонах піддавалися політичному тиску і репресіям. Цим влада демонструвала, що на цьому етапі їй не потрібні самодіяльні організації, які могли будити прагнення до самоорганізації активно мислячої частини населення.

Таким чином, можна стверджувати, що краєзнавчий рух 20–30-х рр. ХХ ст. в Україні і в Російській Федерації пройшов складний і драматичний шлях розвитку. Прагнення його організаторів до національно-культурних пріоритетів: вивчення історії свого народу, столітніх традицій, багатой культурної спадщини піддавалося тиску з боку влади, яка різними методами намагалася залучити краєзнавчий рух до вивчення проблем, що відповідали її політичним завданням. У підходах до краєзнавчого руху політика влади базувалася на подвійних стандартах: з одного боку, вона проголошувала толерантне ставлення до існування різних товариств; з іншого — використовувала різні методи політичного тиску і адміністративні важелі впливу. З особливою наполегливістю ця політика велася на тлі сфабрикованого процесу СВУ й інших спецоперацій НКВС. В середині 30-х років цей тиск заміниться політичними репресіями. Терміни «краєзнавство», «краєзнавчий рух», «краєзнавчі організації» надовго зникають з вживання як в засобах масової інформації, так і в наукових публікаціях.

В статье автор делает попытку сравнительно анализа украинского и русского краеведения 20–30-х гг. XX века. Подчеркивается, что оно имело как общие, так и отличительные черты. Это обстоятельство не достаточно отражено в историографии краеведческого движения по проблематике которого только в период независимости Украины защищено около тридцати кандидатских и докторских диссертаций, проведено в Украине более пятисот международных, региональных научно-краеведческих конференций.

Ключевые слова: краеведение, конференции, симпозиумы, научные труды, национальная идентичность, общество, историко-культурное наследие.

The author makes an attempt to compare Ukrainian and Russian historical regional studies in 1920s — 1930s in the article. It is stressed that they had both common and distinctive features. This circumstance is scrutinized not thoroughly enough in the historiography of the historical regional studies, which was the object of analysis of more than thirty thesis and five hundred international and regional conferences.

Key words: historical regional studies, conference, symposium, research paper, national identity, societies, historical cultural heritage.

¹ Тронько П.Т. Краєзнавство України напередодні III З'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців // Краєзнавство. — 2003. — № 1–4. — С. 3.

² Тронько П.Т. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (Досвід. Проблеми. Перспективи). — К., 2000. — С. 39.

³ Шмидт С.О. «Золотое десятилетие» советского краеведения // Отечество. — М., 1990. — Вып. 1. — С. 11.

⁴ Очеретянюк В.І. Здобутки і втрати українського краєзнавства в 20–30-х рр. ХХ ст. // Туристично-краєзнавчі дослідження. — Вип.1. — Ч.2. Матер. III Всеукр. наук.-практ. конфер. «Туризм в Україні: економіка і культура» (Світязь. — 9–10 вересня). — 1998. — С. 181–183.

⁵ Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. — 2000. — 479 с.

⁶ Удод О.А. Історія в дзеркалі аксіології. Роль науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920–1930-х рр. — К, 2000. — 289 с.

⁷ Бабенко Л.Л. Роль наукової інтелігенції в розвитку історичного краєзнавства на Україні у 20-х — початку 30-х рр.: Дис. ... канд. іст наук. — Полтава, 1992. — 211 с.

⁸ Етнографічний вісник. — 1929. — № 6. — С. 5.

⁹ Криворотченко М. Чергові завдання Українського Комітету Краєзнавства // Краєзнавство. — 1927. — № 1. — С. 2–5.

¹⁰ Данилюк Ю.З. Український комітет краєзнавства та його діяльність // IV Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. — К., 1989. — С. 35.

¹¹ Його ж. Український комітет краєзнавства: склад та діяльність // Історія України: маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. — Вип. 13. — К., 2001. — С. 193–207.

¹² Тронько П.Т. 70-річчя Українського комітету краєзнавства // Краєзнавство. — 1995. — № 1–4. — С. 5–6.

¹³ Известия. — 1926. — 21 июля. — С. 5.

¹⁴ Краєзнавство. — 1927. — № 3. — С. 3.

¹⁵ Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення комуністичної партії і радянського уряду. 1917–1950 рр. Зб.док. том 1: (1917 — червень 1941рр.). — К., 1959. — С. 112.

¹⁶ Краєзнавство. — 1927. — № 3.

¹⁷ Козлов В.Ф. Вопросы исторического краеведения в журнале «Советское краеведение (1930–1936гг.)» // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. Сборник научных статей. — К.: Наук. думка, 1991. — С. 55.